

בר מצוה וקיום מצוות לילדים חלושי דעת

הרב שלמה אזואלוס

ראשי פרקים:

- א. הצגת הנושא
- ב. מקור הדין והשלכותיו
- ג. הגדרת השוטה (חולה נפש) והפתי (מפגר)
- ד. ההבחנה ההלכתית בין שוטה לפתי
- ה. תחקור ובדיקת שוטה ופתי וזיקתם לחיוב המצוות
- ו. חיוב קיום מצוות לחלושי הדעת
  1. הגדרה עקרונית
  2. פתי המכיר עיקרי אמונת ישראל
  3. פסיקת מזונות בנכסי שוטה
  4. שוטה: בית דין הוריו מוזהרים עליו
- ז. פתי לעניין הנחת תפילין
- ח. עליה לתורה, לפתי קטן מימדים
- ט. אם הנער קטן מימדים מוציא את הציבור ידי חובה
- י. הצגת השאלה לראש"ל הרה"ג אליהו בקשי דורון
- יא. תשובתו הרמתה של הראש"ל
- יב. עצות מעשיות לקיום הבר מצוה לנער חלוש
- יג. סכום להלכה ולמעשה

א. הצגת הנושא

במענה למשפחה שפנתה אלי להכנת נער הסובל מפיגור שכלי קל שמתקרב לגיל מצוות לטקס הבר מצוה, הכולל: הכנתו לעליה לתורה להנחת תפילין ולהבנת את ענין קיום המצוות. יש לציין כי במקרה המיוחד הזה, הנער מתנהג למופת בסביבתו ועם ילדים בני גילו, משחק ורוכב על אופניים כשאר חבריו, נקי בגופו ובמלבושו, מנומס בהליכותיו, שקט בנפשו, אינו יודע לקרא אך מזהה מספר אותיות, מסוגל ללמוד קטעי שירה ותפילה בעל פה ובעל חוש מוסיקלי מפותח.

האם אפשר להעלותו לתורה, להניח לו תפילין, לקיים תפילה חגיגית למענו, ובכלל מהוא חיובו של ילד כזה למצוות השונות בכלל. ומאחר וזיכני ה' שהנושא

יבוא לידיי אמרתי לחקור את הענין לתועלת הרבים, למען עמיתיי הרבנים והמחנכים והחונכים די בכל אתר ואתר, באשר נושא זה לצערנו הינו חלק בלתי נפרד מהווית חיינו בכל ישוב, ויש לעניות דעתי לתת תחושה להורי הילדים "החריגים" שהם מקבלים יחס שווה ככל שניתן לבני גילם האחרים. בחקירתני זו, ניסיתי לכלול את המכנה המשותף הגדול ביותר בכדי לשים תחת מטריה רחבה את מירב האפשרויות שלא תתעוררנה... וזה החלי - בעזרת צורי וגואלי...

ב. מקור הדין והשלכותיו

נושא זה נדון בגמרא במסכת חגיגה ג: בזו הלשון:

"ת"ר איזהו שוטה? היוצא יחידי בלילה, הלך בבית הקברות והמקרע כסותו... ובהמשך "איזהו שוטה? זה המאבד כל מה שנותנים לו... רב הונא אמר, עד שיהו כולן (כל הסימנים) בבת אחת, ר' יוחנן אמר אפילו באחת מהן..." (ייקרא שוטה בסימן אחד בלבד).

והגמרא מדייקת ומוסיפה שסימנים אלה צריכים להעשות דרך שטות.

הרמב"ם מבחין בין שוטה (חולה נפש) לבין פתי (מפגר) ומגדיר לענין הפתי: "הפתאים ביותר שאין מכירים דברים שסותרים, ולא יבינו ענייני הדבר כדרך שמבינים עם הארץ" (הלכות עדות ט-י).

לענין השוטה: "השוטה פסול לעדות מהתורה... ולא שוטה שהוא מהלך ערום ומשבר כלים וזורק אבנים בלבד, אלא כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת תמיד בדבר מן הדברים" (הלכות עדות ט-ט).

ג. הגדרת השוטה (חולה נפש) והפתי (מפגר)

נראה על פניו כי הרמב"ם מדגיש שיש שני סוגים של חסרי דעת שיש צורך להבדיל ביניהם: הפתי (מפגר) והשוטה (חולה נפש), ואם יתברר כי פלוני אינו פתי עדיין סביר שהינו חולה נפש, שכן השוטה עשוי להטעות את סביבתו כיון שלפעמים יתנהג הוא ככל אדם בשוק וכדברי התלמוד: "עיתים חלים (בריא) עיתים שוטה..." מה שאין כן הפתי שניכר הוא בהתנהגותו ובכל הליכותיו, מצבו יציב ללא שינויים ותנודות חדות, וגם סיכויו להבריא, לצערנו, קלושים.

וכן מצינו בשו"ע יו"ד א'ה':

"ושוטה דהיינו שהוא יוצא יחידי בלילה, או מקרע כסותו או מאבד מה שנותנים לו, אפילו באחת מאלו אם עושה דרך שטות..."

ועוד מצינו בשו"ע חו"מ ל"ה-ח (מעתיק לשון הרמב"ם):
 שוטה פסול (לעדות) ולא שוטה שהוא הולך ערום ומשבר כלים וזורק
 אבנים בלבד, (אלא) כל מי שנטרפה דעתו ונמצאת דעתו משובשת
 תמיד...", ובהמשך, "הפתאים ביותר שאין מכירים דברים שסותרים זה
 את זה וכן המבוהלים והנחפזים בדעתם והמשתגעים ביותר הרי אלו
 בכלל שוטים... ודבר זה לפי מה שיראה לציין שאי אפשר לכוון לדעת
 בכתב.

מכאן מוסיף לנו השולחן ערוך יסוד גדול, שבכל ענין יש לחקור ולהתיישב ולדון
 בכל מקרה לגופו, כי אין כלל המתאים לכולם אלא מקרה אישי – אנושי העומד
 לפנינו ואנו נצטרך לבדוק מה הם טווחי העבודה והטיפול בכל אדם ואדם!
 בעל הסמ"ע בחושן משפט ל"ה-ס"ק-כ"א מבחין אף הוא בין פתי לשוטה:
 שהשוטה בשאר דברים דעתו משובשת ומטרפת לגמרי... והפתי אין
 מטורף לגמרי בשום דבר, אבל בצד אחד גרוע הוא מהשוטה, שהשוטה
 בשאר דברים (וזמנים) חכם כשאר בני אדם.
 והחתם סופר (בשו"ת חת"ס אהע"ז ב', ב') מוסיף שהפתאים פסולים לגרש משום
 שחסרי דעה הם, ולא שנתוסף להם שום שגעון וטרורף הדעת כלל! ומכאן שהפתי
 אינו יכול לגרש כי אינו קולט שגט מתיר את אשתו לכולי עלמא! (עונג יו"ט).

ד. ההבחנה ההלכתית בין שוטה לפתי

על פי האמור לעיל נמצאנו כי הגמרא לא הבחינה כל כך בין פתי לשוטה, אך
 הרמב"ם ורוב הפוסקים מבחינים ביניהם, אמנם שניהם שונים משאר בני אדם בכך
 שאין להם שיקול דעת ופועלים בחוסר שכל מסויים.
 הדגשת השוני אצל גדולי הפוסקים בא לציין כי השוטה (החולה נפש) יכול
 לפעמים להטעות בחוכמתו ובצלילות דעתו כאמור לעיל "עיתים חלים עיתים
 שוטה", לעומת הפתי שדעתו קלושה וחלושה בכל יום תמיד וסיכויו להשתפר
 ולהבריא קטנים.
 עניין העדות – במקרה זה השוטה עדיף על הפתי, ולו יצוייר מצב בו השוטה עובר
 תקופת רגיעה אזי, יהיה ניתן לסמוך על עדותו ואבחנתו שהרי באותה שעה צלול
 הוא וכדברי הרמב"ם בהלכות עדות:
 הנכפה (בהסגר) בעת כפייתו פסול לעדות ובעת שהוא בריא כשר...

רואים אנו מכאן שניתן להתיישב ולדון בעניין השוטה, ולמצא רגעים רבים שיהיה כשר לעדות בעקבות צלילותו, יתרון זה לא ייתכן אצל הפתאים, כי מצב הבנתם מוגבל וסטטי ואינו עשוי להשתפר בטווח הנראה לעין, ולכן פתי יהיה פסול לעדות.

עניין הקידושין – לעניין הקידושין נפסק בשולחן ערוך אבן העזר מד ב עפ"י המקור במסכת יבמות קיג:

שוטה ושוטה אין להם קידושין והרמ"א שם הוסיף: ודווקא שוטה ושוטה גמורים, אבל אם דעתו צלולה אף על פי שהיא דלה וקלושה הרבה (כגון הפתי) חוששים לקידושין.

הראת לדעת! כי לשוטה אין קידושין, אך לפתי יש קידושין או לכל הפחות חוששים לקידושין, מעתה נראה לומר שלשוטה יש יתרון בסוגיית העדות ולפתי יש יתרון סוגיית הקידושין, ונראה כסתירה לכאורה... האמנם?!
ליתר הסבר בא המהרי"ט (ח"ב אהע"ז) ומאיר עיינו בשפה ברורה ומבהיר לגבי הפתי וז"ל:

לענין עדות, שהצריך להעיד על מה שעבר כבר, ויש לחוש שמא, שנדמה לו באותה שעה שהדבר היה כן, ואינו! ונתחלף לו דבר בזולתו, מאחר שלפעמים אין מכירים דברים שסותרים זה את זה, אולם לענייני גיטין קידושין, מקח וממכר מסברו ליה ומסבר (פירוש: הסבירו לו וקלט והבין) ורואים אנו שהבין וקלט את המסר, והרי הוא כפיקח לכל מה שהוא עושה בדעה שפוייה לפנינו...

ראוי להזכיר את דברי הרדב"ז (הלכות עדות ט-י) שהפתי לעניין עדות פסול כי "אינו מכוון בענייניו, ולא יוכל לכוון לשון העדות..."

ומכאן ראייה שהגבילו את הפתי לעניין עדות בלבד, ואפשר לומר כי לשאר דברים הינו בר מצוה ואין מניעה שיהא כשר לקניין, לקידושין, גיטין או כל פעולה אחרת.

ישנה ראייה מפורשת מהגמ' דבבא בתרא קנ"ה, על נער שמכר רכוש ולאחר מכן עשה מעשה שטות (קונדס) והתעורר החשד בעקבות כך כי אינו בר-דעת וכי מכירתו בטלה, רבא תחקר אותו והגיע למסקנה חד משמעית: "כיון דמסברו ליה וסבר, מידע ידע..." (פירוש: מאחר והסבירו לו והבין, משמע כי הוא בר דעת).

על סמך סוגיא זו הסיק המהרי"ט כי מקחו וממכרו ממכר, וכן לעניין קידושין וגיטין שניתן להכשיר את הפתי במידה וגילה הבנה במה שהוא מבצע!

הרשב"ם ורבינו גרשום הוסיפו, שמאחר ומסבירים לו והוא מאזין ומבין דברי חכמה, כחכם הוא.

ה. תחקור ובדיקת שוטה ופתי וזיקתם לחיוב המצוות

לאחר שנתברר לנו מהאמור לעיל, מהאי עובדא דרבא בבבא בתרא קנ"ה שיש צורך בתחקור אינדיבדואלי – אישי כדי לעמוד על טיבו של האדם "השוטה" שנמצא לפנינו, הבחנתנו תתמקד בשני מישורים: 1. לעמוד על הבנתו השכלית. 2. לאבחן את בריאות נפשו.

דבר זה נלמד בדברי רש"י במסכת נידה מ"ה: שנינו במשנה:

בן שלש עשרה שנה ויום אחד נדריו קיימים... אעפ"י שאמרו אין אנו יודעים לשם מי נדרנו לשם מי הקדשנו, נדרן נדר והקדשן הקדשן...
ורש"י מבאר שם: נדרו נדר כי "גדולים הם, ובכלל שוטה לא מחזיקין להו דסופו לבא לכלל דעת, ואין שוטה אלא המקרע כסותו או לן בבית קברות..."

ומתוך דברי רש"י מבצבצת סתירה כי רש"י תחילה קבע שאין הנער שוטה שסופו לבא לכלל דעת, ובהמשך הוא כותב שאינו שוטה משום שאינו מקרע כסותו ושאר סימנים. שתי הגדרות שונות אלו באות להודיע כי יש צורך בשתי בדיקות 1. שהנבדק אינו חולה נפש 2. שאינו עושה את המעשים שהזכרנו לעיל כמיוחדים לשוטים.

כוונת רש"י במונח "סופו לבא לכלל דעת" היא "אם אדם לא יודע למי נדר, אך אם יסבירו לו יבין מיד, הרי אינו פתי ונדרו נדר.

מתוך הדברים ניתן להסיק כי השוטה צריך להבדק בשלוש בדיקות: 1. שאינו מקרע כסותו 2. שאינו לן בבית הקברות 3. שאינו יוצא יחידי בלילה ואולי אף אינו מאבד כל מה שנותנים לו.

אולם הפתי, די לו שהוא אינו מכיר דברים הסותרים ולא יבין ומספיק לבדקו בעניין אחד. ואם יבין סופו יוכיח כי יכול הוא זמנית להיות בר דעת.

שיטת רש"י זו צריכה עדיין ברור, אם הפתי צריך להבין כל פעולה שהוא מבצע הלא מצינו במפורש במשנה שמי שנדר גם אם אינו יודע למי נדר, נדרו קיים! מכאן שאין בעל הפעולה צריך להבין משמעותה העמוקה, וראיתי מאמר של הרה"ג זלמן נ. גולדברג שליט"א שיישב את הסתירה באומרו כי מדובר במבין שעליו למסור נדרו, אולם אינו מבין מדוע! נמצאנו למדים לפי שיטה זו, שמספיק לו לפתי שיבין

שכתוצאה מפעולתו תוצר מציאות חדשה ואינו צריך להבין את הקשר ההגיוני בין הפעולה לתוצאה. ומה שאמרנו שמי שאינו יודע לשם מי נדר זה רק משום שעדיין לא למדו אותו, אבל מיד לכשילמדו אותו – יבין!

ומכאן שהבדיקה היא לפי הנתונים העכשוויים, וראה עוד באבן העזר קכא ג, מי שהוא עיתים חלים עיתים שוטה, כשהוא חלים הרי זה כפיקח לכל דבר ואם גירש באותה שעה גיטו גט...!

עוד מצינו מפורשות ברמב"ם הלכות גרושין פרק ב, טז :

בודקין אותו שלוש פעמים בסירוגין, אם אמר להם על הן - הן ועל לאו - לאו הרי לו יכתבו (גט) ויתנו.

על כך מוסיף בעל המפה באבן העזר קכ"א :

"ויש אומרים דבודקין אותו על ידי פירות שנמצאים אלא בקיץ ושואלים אותו בימי החורף..."

אולם לעניות דעתי, שאלה כזו בימינו מהווה קושי הרבה יותר גדול מאחר ותודות לה', החקלאות הגיעה לקדמה כה גדולה, שניתן להמציא את רוב הפירות בכל מקום ברוב עונות השנה, וההבחנה תעשה קשה פי כמה, אולם העקרון ברור מאוד, וניתן בהחלט להפעילו על עניינים דומים בכדי לעמוד על כושר ההשבה וההבנה של הנבדק.

הערה כללית: המורם מכל השקלא וטרייא דלעיל שכאשר אנו דנים על שוטה (חולה נפש) רואים אנו את מצבו כזמני ומקווים לרפואתו "ותשועת ה' כהרף עין, ורפואתו קרובה לבא" אך כשמדובר בפתי (מפגר), נראה שהמצב יציב ועומד עפ"י דרכי הטבע לכן הבדיקה היא קלה וחד-פעמית, לעומתו השוטה שעיתים חלים ועיתים בריא מצריך בדיקות מקיפות יותר הואיל ומצבו משתנה ובכל מקרה המצב הנוכחי – עכשווי הוא הקובע וכדברי הבאר היטב (אהע"ז קכ"א ס"ק ג'): "היינו שידוע הזמן שהוא חלים... אז דינו כפיקח" והוא בדברי הבית שמואל סק"ד שם.

ו. חיוב קיום מצוות לחלושי הדעת

1. הגדרה עקרונית

אילו מצוות נחייב חלוש דעת לקיים, הרי רואים אנו, כי בתחום זה רבו מאוד המקרים ודרגות חלישות הדעת, מה הוא אם כן הקו המנחה, האם להתייחס למפגר כשוטה או כפיקח ונדע אם יהיה חייב במצוות התורה, אם דינו כשוטה הרי פטור הוא מכל המצוות, ואם דינו כפיקח הרי שחייב הוא בכל מצוות התורה. האמת

נמצאת בין שני ההבטים האלה, וניתן לומר כי מפגר אינו דומה לפיקח מאחר ואין לו דעה שלמה ואינו מבין כדרך שמבינים שאר בני אדם אלא דעתו חלושה, אבל גם אינו זהה לשוטה שסימניו הובאו לעיל: היוצא יחידי, ולן בביה"ק וכו' וגם בדבר אחר של שטות אינו שוטה ואין למפגר איפה להתכופף להלכות שוטה.

והנה מצינו הגדרת בעל הפתחי תשובה (אהע"ז סי' קכא סק"ב) שכתב ששוטה שאינו עושה בידיים מעשה שטות, אף שמדבר דברי שטות אין לו דין שוטה, וברור הוא שבמקרה ילד עם פגור שכלי שרואים אנו שאינו עושה מעשי שטות בידיים גם הרמב"ם יודה שאין לו דין שוטה, אולם עדיין כפיקח לחלוטין קשה לדונו.

החתם סופר מדייק שמעמד המפגר דומה קצת לחרש, ואין פסולו אלא משום שהוא חסר דעת, ולא שנתוסף לו שום שגעון וטירוף הדעת כלל, ולכן כל שמרגישים בהם דעת צלולה מועיל לומר שכל מעשיהם כפקחים, וזה מסביר את הגמרא המביאה את ספיקו של ר' אלעזר שמביאים אשם תלוי על קידושי חרש כי מסתפקים שדעתו צלולה. מכאן שכל פתי שנשארה לו דעת צלולה הרי הוא כפיקח, ומה שפסל הרמב"ם אותו לעדות, למד את זה מסברה כיון שדעתו חלושה ואינו דומה לחרש, שוטה וקטן שאין קידושין תופסים אצלם גם כשגדול עומד עליהם ומסביר להם, וגם כשמבינים הרי אין ערך לכך, מה שאין כן פתי שלא פסלה אותו תורה רק מסברה, וכשילמדו אותו ויבין חלו המצוות שקיים!

2. פתי המכיר עיקרי אמונת ישראל

האם פתי שאינו מכיר כלל את עיקרי אמונת ישראל חייב במצוות? לכאורה, יש מקום לומר שמי שאינו מבין כלל את עיקרי האמונה אפילו באופן כללי ולא מפורט, אינו בגדר בר חיובא לקיים מצוות.

מי שאינו מבין שיש בורא לעולם, כפי שמצינו בגמרא דברכות מ"ה. שקטן היודע למי מברכים מזמנים עליו, וכן מעשה ברבה ששאל אביו ורבא למי מברכים? רבא הראה באצבעו כלפי מעלה, ואביו יצא החוצה והראה כלפי שמים ורבה שיבח את שניהם, כלומר, לא נדרוש מהפתי מבחני אינטלגנציה והבנה באחדות ה' שאינו גוף ואין לו דמות הגוף, אלא מספיק שיכיר בכך שיש כח עליון שאליו אנו מתפללים ומברכים.

נראה לכאורה מהאמור לעייל שדי ברף הבנה בסיסי כדי לחייבו במצוות. מעין דברים האלה פסקו שני ענקי הדור:

א. הרה"ג שלמה זלמן אוירבך זצ"ל בספר מנחת שלמה סימן ל"ד וזה לשונו: "נראה דכל שהוא מבין ויש לו דעת כמו פעוטות ויודע שהקב"ה נתן לנו תורה ואנחנו מקיימים מצוותיו דשפיר חשוב כבר-דעת לעניין קיום מצוות... ויש עליו מצוות חינוך מקטנותו..."

ב. הרה"ג משה פיינשטיין זצ"ל באגרותיו הטהורות חלק אהע"ז א, סימן קסד בעניין פתי ביותר שהתיר אותו לחליצה וזה לשונו: "הנה מה שפסק כבודו להתיר, יפה הורה... ויכול לחלוץ אחר שיסבירו לו... כי פתי ביותר אין לו דין שוטה ורק לעניין עדות פסול..."

3. פסיקת מזונות בנכסי שוטה

מצינו דוגמא נוספת שחז"ל ירדו לנכסי שוטה, שילמו מזונות לאשתו וילדיו, בגמרא במסכת כתובות מ"ח. : "אמר ר' חסדא, בית דין יורדין לנכסי מי שנשתתה וזנין ומפרנסין בניו ובנותיו", הר"ן מסביר שלמרות שאינו כרגע בצלילות דעת לקיום מצוות בכל זאת לא נוח יהיה לשמוע (לכשיתפקח) שתינוול אשתו, וכן נוח לו שילדיו יקבלו מזונותיהם ודי מחסורם אשר יחסר להם, וכן פסק השולחן ערוך אהע"ז סי' עג, ג, אפילו מזונות לילדים מעל גיל שש.

מעניין שהרמב"ם לא גילה דעתו בה' אישות פי"ב, ז על הילדים מעל גיל שש, אולם במקום אחר, בהלכות נחלות, כתב שפוסקין צדקה על ממונו, ואפשר היה לפרנס גם בניו הגדולים, דלא גרע מצדקה.

4. שוטה: בית דין הוריו מוזהרים עליו

מצינו בפרי מגדים (פתיחה כוללת ריש ח"ב) הובא בשדי חמד ח כלל קטו, שכתבו דחרש שוטה וקטן בני מצוות ניהו, ופקחים מוזהרים עליהם, באופן דוודאי לאוויין בקום עשה הם כקטן שאביו מוזהר עליו, לכן אסור להאכילם איסורים בידיים כמו בקטן, ואם בעל נכסים נשתתה, לוקחים מנכסיו ומוכרים אותם כדי להאכילו בשר שחוט, למרות שבשר נבלה זול יותר, ואם אדם רגיל בא על בחורה חרשת, עשאה זונה האסורה לכוהן, ושוטה שבא על אשת איש אפשר שהולד ממזר, אלא שאין להם דעת לקנות. אולם אם שוטה עבר על אחת מהעבירות שהוזכרו לעיל אין לו עונש בעולם הזה ובעולם הבא שהרי אנוס רחמנא פטריה ויתרה מזו כתב בעל השואל ומשיב ח"א סי' ל, הוא דן בחרש שאינו שומע ואינו מדבר ואינו חייב במצוות האם שייך בו פדיון? (אפשר לעני"ד שמדובר באבי הבן שהוא חרש ואילם, כי

איך נבחין בגיל שלוש יום שהתינוק חרש ואילם, או שמא הילד גדל וטרם נפדה), וזו תשובתו: "הדבר ברור כי בית דין מחוייבים לקיים מצוות פדיון שאף הם פטורים אבל רשאים הם, והרי הם בני מצוות, ויעשו הפדיון בלא ברכה, אבל לפדות חייבים".

הרי עדות שהוא סובר שאפילו למצוות עשה בני מצוות נינהו. והגם שהרמב"ם שהבאנו לעיל בהל' עדות פ"ט הל' ס כתב ששוטה אינו בן מצוות באומרו: "השוטה פסול לעדות מן התורה עד שאינו בן מצוות" (וכבר תמהו עליו המפרשים למה אינו מביא את הטעם "שאינו בר דעת"), ועל כך השיב חתם סופר ח"ב סי' ב' כי הכוונה של הרמב"ם היא לציין שאינו בר עונשין, אך דברי השואל ומשיב והפרי מגדים עומדים וקיימים שהם בני מצוות.

העולה מכל החקירה כי הפתי מחוייב במצוות שהוא מבין ומסוגל לקלוט ופטור מן המצוות שאינן לפי השגת שכלו. ניתן להתייחס אליו כבן מצוות אם הינו מכיר את עיקר האמונה בה', וגם בילדותו מחוייבים אנו לחנכו ומוזהרים מלהאכילו איסורים, מלין אותו ופודים אותו ומביאים אותו למצוות ודורשים ממנו כפי כוחו והבנתו.

כ"כ אפשר להסביר לו את עניין הקדושין ולהביאו לחופה אם הינו מיושב בדעתו להקים בית בישראל, וראינו שאפילו חליצה ומזונות אפשריות אצלו.

ז. פתי לעניין הנחת תפילין

שנינו בברייתא דסוכה מ"ב. :

"קטן היודע לשמור תפילין אביו לוקח לו תפילין..."

רש"י מוסיף שהכוונה שידע להזהר לשמור על קדושתן ולא ייכנס בהן לבית הכסא, ר' משה מקוצי מרחיב באומרו שידע להזהר להיות נקי לשומרן בקדושה ובטהרה שלא יישן בהם.

כיוצא בזה אמרו בגמרא דערכין ב :

"הכל חייבין בתפילין... לרבות קטן היודע לשמור התפילין..."

ואומנם בעל העיטור סובר שמה שאמרו קטן הכוונה לבן שלוש עשרה שנה ויום אחד. אולם רוב הפוסקים חלקו עליו ופרשו שקטן הוא שהגיע לחינוך ולא למצוות (כבן שבע או תשע לפי דעות שונות). וכן מבאר בתוספות והרא"ש והמרדכי בפרק ג' דברכות כ', וכן הביא מרן בשולחן ערוך (או"ח לז, ג) :

"קטן היודע לשמור התפילין בטהרה שלא יישן בהם... חייב אביו לקנות לו תפילין ולחנכו..." והרמ"א הגיה שם: "ויש אומרים שפרוש קטן דווקא בן יג" (בעל העיטור).

ורבים תמהו איך הרמ"א פסק כבעל העיטור שסברת יחידאה זו? ויש ליישב שסתם קטנים אינם יודעים לשמור עצמם בטהרה ובנקיות, אבל המחונכים לכך משחר נעוריהם יש לחנכם מגיל חינוך.

ר' יצחק פלגיי העיד כי אביו ע"ה ר' חיים פלאגיי החל לחנכו שנתיים לפני הבר מצוה, והרב יוסף ידיד בשו"ת ימי יוסף סימן א' זעק בכל כוחו על אלה שמשחים את הנחת התפילין לאחר שלוש עשרה שנה כי זהו איסור חמור, ואדרבא המליץ הוא להניח כמה חודשים לפני הגיל המיועד.

וכן אני הקטן ראיתי בעיר מולדתי מקנאס (מרוקו) שכל חכמי הדור ארזי הלבנון דאז, הסכימו ואף עודדו להקדים את חגיגת הבר מצוה והנחת תפילין וכן עלינו לתורה כמעשים שבכל יום ולמפורסמות אין צריך ראייה.

ונראה שבחשש העיקרי והמרכזי להנחת תפילין הוא נקייון הגוף וטהרתו, והם הכרח גדול, ואם הגיע הנער לגיל שלוש עשרה בוודאי שלא נשאר שאלה כלל, הלא על קטן מכך אפשרו חכמים למי שמסוגל לשמור על רמת נקייון סבירה יניח תפילין ללא כל חשש ויברך עליהם כמקובל לכו"ע בכל העדות ובכל אתר מ"יג ואילך.

ח. עליה לתורה, לפתי קטן-מימדים

הנה מצינו במסכת מגילה כג. "הכל עולין למניין שבעה... ואפילו קטן". לכאורה נראה לומר שדווקא בשבת התירו לקטן להצטרף למניין שבעה, אולם בימי שני וחמישי לא נאפשר זאת... כל עוד אינו בן שלוש עשרה שנה ויום. אומנם הרמב"ם בהלי תפילה פרק ב, טז כתב:

"בשבת קוראים שבעה... בשני, בחמישי, בחנוכה ובפורים שלושה... קטן היודע למי מברכין ולקרות עולה ממניין הקוראים..."

ומתוך שלא חילק בדבריו מובן שקטן יכול לעלות גם בימי חול, וכן הביא מרן "בית יוסף" ביו"ד סימן רצב וכן כתב בשו"ת הרדב"ז סימן תק"פ ושו"ת המהרי"ט חלק א' קמה, וכדברי ר' ישעיהו הראשון בפסקיו למגילה דף כג: "הכל עולין למנין שבעה ואפילו קטן...", ודברים דומים הביא בעל השבולי לק"ט סימן לח, ואור זרוע גדול סימן שני"ב שכתבו שקטן עולה אפילו למנין שלושה, ונראה לומר שסברתם שמה שאמרה הברייתא במסכת מגילה כ"ג "הכל עולין למנין שבעה..." זהו קל

וחומר, ומה שבת שהיא חמורה ומכובדת יותר בקדושתה ובחשיבות הציבור הציבור שנמצא ברוב עם הדרת מלך שאז מותר לקטן לעלות, פשוט וברור מכל שכן כי ביום חול יהיה מותר.

וכן הסכימו המהר"ם מרוטנברג סי' קח, המרדכי והמאירי, וכן שולחן ערוך סי' קלה ובסי' רפ"ב ג, וכן הביא התשב"ץ, וכל אלה יעידון יגידון כאיש אחד כי לא החמירו כלל למנוע מקטן לעלות לתורה אפילו למניין שלושה. אולם בעל ספר הרוקח סובר שאין לאפשר לקטן לעלות למניין שלושה רק למניין שבעה גם מרן החיד"א נוטה להחמיר ביום שני וחמישי בפרט שלא בשעת הדחק. ועניי אני סובר שאין לך שעת דחק גדולה מזו שמדובר במקרה של ילד עם פיגור שכלי והרגישות עצומה וגדול כבוד הבריות שדוחה לא תעשה מן התורה (ברכות יט: ועוד מקומות) ולכן בנידון דידן נוכל להעלותו כי הנער כבר בן יג למרות שמימדיו קטנים, הלא פתי נחשב כקטן מכפי גילו ובהסתמך על הנ"ל ניתן להתיר בשופי עלייתו לתורה גם ביום שני וחמישי, ודוגמאות לאלפים שמענו ונדעם שרבים וגדולים העלו קטנים לתורה מגיל חינוך ואין פוצה פה ומצפצף והנח להם לישראל.

ט. אם הנער קטן מימדים מוציא את הציבור ידי חובה

ובתשובתנו הרמתה (בפרקים הבאים) העירני מרן הראש"ל הרה"ג בקשי דורון שליט"א, האם אמנם הנער הסובל מפיגור שכלי והוא קטן מימדים, אפשר שלא הביא "שתי שערות" לעניין הוצאת הציבור ידי חובה, ובמחילה רבה מהדרגת גאונו, הוא ציין שלעניין דאורייתא אפשר שאין סומכין על החזקה דרבא שאין צורך לבדוק שתי שערות אחרי שלוש עשרה שנה, להזכיר שרבא בגמרא מסכת נידה מח: סובר שכל שהוא בן יג שנה חזקה עליו שהביא ב שערות. ברם לענייננו כשמדובר בקטן מימדים ניתן לומר שלא נעלנו לתפילה כולה שהרי הרמב"ם סובר שהתפילה דאורייתא אבל העליה לתורה היא מדרבנן וממילא אין חשש כזה. והרי בפוסקים שהזכרנו לעיל בפרק הקודם לעניין קטן שעולה לתורה לא הקפידו על שום פרט אצל הקטן ולא הזכירו מגבלות גופניות, וגם למחמירים ניתן לומר שכל שהמקרה לא נעשה דרך קבע אלא באקראי יש בטוח מקום להקל, ובמקרה הבר מצוה העניין קרוב להיות כמעט חד פעמי, ולא מצוי שמעלים את הנערים בתור שליחי צבור, לכן נראה לעני"ד שאין מקום לחשש יתר כי מדובר בעליה לתורה בלבד ובמה שאדם מחוייב הוא מוציא ידי חובה את שאר החייבים.

י. הצגת השאלה לראש"ל הרה"ג אליהו בקשי דורון שליט"א

לכבוד מעלת הגאון הגדול, מעוז ומגדול, פלג אלוקים מלא מים, גדוש בתורה ויראת שמים, כבי מורנו ורבנו הדגול הרה"ג הרב אליהו בקשי דורון שליט"א וישצ"ו - הראש"ל והרב הראשי לישראל

עיה"ק ירושלים תובב"א

שלמא עלך מלכא!

אחר שים שלום טובה וברכה כנאה וכיאות!

נפשי בשאלתי, למרא דארעא דישראל, אודות נער הסובל מפגור שכלי קל (מין תסמונת דאון לא משמעותית) המשיב על הן הן ועל לאו לאו, אשר מתנהג מבחינה חברתית למופת, בהמון נימוס ודרך ארץ, לומד בבית ספר מיוחד לילדים מתקשים, ומשחק עם ילדי הישוב כשאר כל הדרדקי - אולם גופו אינו מפותח כל צרכו, ומימדיו מעט קטנים.

בחודשיים הקרובים, הילד יגיע בע"ה לגיל שלוש עשרה, והוריו כבר הקדימו ובאו לבקשני להכינו לבר מצוה לעניין הנחת תפילין ועליה לתורה.

בקשתי בזהירות רבה מההורים לאפשר לי שהות להתייעץ, באשר מקרה כזה לא בא לפני מעודי ועד הנה, ואיני בקיא די הצורך בתחום.

למחרת קיימתי "דינא יתיב וספרין פתיחו" בש"ס ופוסקים ראשונים ואחרונים, גם הרביתי עצה ותבונה עם עמיתיי הרבנים הלנים בעומקה של הלכה בעמק בית שאן, ואומנם הערותיהם החשובות הראוני אור, אך מספר שאלות נותרו ללא מענה ברור, ואמרתי אחכמה, ואלך לדרוש את איש האלוקים כאשכולות הגפן ובנוי לתלפיות, ועינו כעין הבדולח, תורת חכם מקור חיים חכמתו, אשר ייטיב להחכימנו, ולהנחותנו את הדרך בה נלך ואת המעשה אשר נעשה בדבר ה' זו הלכה:

האם ישנו חיוב על המוגדר כ"פתי" לקיים מצוות, ובכלל זה הנחת תפילין (בהנחה שידוע לשמור על נקיונו)?

באיזה אופן נוכל להעלותו לתורה ביום חול, לאחר שנלמדו את ברכות התורה? האם במציאות שתגיע כל המשפחה החשובה לביה"כ, נוכל להעלותו מוסיף ביום חול לפי היסוד: "גדול כבוד הבריות שדוחה ל"ת מהתורה..." למרות שכתוב "...אין מוסיפין... בשני וחמישי..." ע"כ.

הן ידענו גם ידענו את עול הציבור והיחיד המוטלים על כתפי קודשו, אולם מפאת הדחיפות עיננו נשואות להדרת גאונו ולתשובתו הרמה בהקדם האפשרי!

יא. תשובתו הרמתה של הראש"ל

הנדון: חיוב מצוות בילד מפגר ועלייתו לתורה בבר מצוה

בדבר שאלתו על נער הסובל מפגור שכלי קל, המשיב על הן הן ועל לאו לאו, מתנהג למופת, גופו אינו מפותח ומימדיו קטנים. הוסיף לשאול האם בדרך כלל יש חיוב על המוגדר כפתי לקיים מצוות. בדין שוטה יש הלכות והגדרות ברורות מהו שוטה ומה דינו, בפתי הדברים אינם מוגדרים, הרמב"ם כתב שגם הפתיים ביותר דינם כשוטה, את הפתיים ביותר מגדיר הרמב"ם בפ"ט מהל' עדות הל' י, "הפתאים ביותר שאין מכירים דברים שסותרים זה את זה ולא יבינו ענייני הדבר כדרך שמבינים שאר עם הארץ", והוסיף שם הרמב"ם "ודבר זה לפי מה שיראה הדיין שאי אפשר לכוון הדעת בכתב", מבואר שבניגוד לשוטה, הפתיים אין הגדרה למצבם, והדיין הוא הקובע אם מצבם כפתיים ביותר שדינם כשוטים אם לאו, ויש מפרשים שהפתיים ביותר דינם כשוטים רק לעניין עדות כמבואר ברמב"ם שם, ולא לשאר דברים שלגביהם יש להם דין פקח, הדברים אמורים לפתיים גמורים שאין מכירים דברים הסותרים זה את זה וכו', אבל פתי או מפגר ברמה שכלית גבוהה יותר כפי ששאל על מי שעונה על הן הן ועל לאו לאו ומתנהג למופת, הגם שדעתו חלשה ואין לו דעת כגדול דינו כפקח לגבי דברים שעושה בדעה ובהבנה, ויש להתחשב במעשיו הנעשים בדעת.

באשר לחיוב מצוות כגון הנחת תפילין וכדומה הגר"פ שיינברג שליט"א פרסם מאמר בנידון במוריה שנה אחת עשרה גליון קכט והוכיח מהקובץ שעורים לגר"א וסרמן זצ"ל שפתי שיש לו דעת כדעת הפעוטות הנחשבת דעת למשא ומתן ונדריים וכדומה, כיון שבגיל הוא בן שלוש עשרה דינו כגדול וחייב במצוות, והגרש"ז אורבך זצ"ל כתב לו שם על דבריו "גם דעתי מסכמת לכך שאם הפתי מבין ויש לו דעת כדעת הפעוטות ויודע שהקב"ה נתן לו תורה ואנחנו מקיימים מצוותיו דשפיר חשיב כבר דעת לעניין קיום מצוות ובהגיעו לגיל שלוש עשרה חשיב כגדול".

והובאו הדברים במנחת שלמה ס' לד וע"ש שסייג דבריו וכתב שהדברים אמורים רק לקיום מצוות ולא לעונשין שכיון שדעתו קלישתא התורה חסה עליו ואין לחייבו כגדול, ועל פי האמור משמע שיש גם להעלותו לתורה כגדול, ויכול להוציא אחרים כגדול, ולא רק לאפשר לו להניח תפילין, ולפ"ז אפשר להעלותו גם בימות החול. אולם, כיון שכתב כבי' שגופו אינו מפותח ומימדיו קטנים, אפשר שיש לחוש מלהעלותו לתורה, שהרי דין גדול הוא שיהא בן שלוש עשרה ויביא שתי שערות, רק קיי"ל מחזקה דרבא שאין צורך לבדוק, וכל שהוא בן שלוש עשרה חזקה שהביא

שתי שערות, ועיין במשנה ברורה סי' נג שהביא שבדאורייתא אין לסמוך על חזקה דרבא ויש לברר אם גדל גם בגופו, ויש חולקין שחזקה דרבא מועילה גם בדאורייתא, אולם אפשר שחזקה דרבא אמורה באדם רגיל המתפתח ככל אדם, אבל בילד מפגר שפיתוח גופו איטי ומימדיו קטנים, אפשר שאין חזקה דרבא ויש לחכות עד שיגדל ויביא שתי שערות או לבדוקו בענין, וכל עוד לא ברור הדבר, אין להעלותו לתורה כגדול, ואם אכן מימדיו קטנים מכפי גילו ודרך פיתוחו אינו כשאר אנשים, נראה שאפשר להעלותו בשבת שהרי גם קטן עולה בשבת, ובחול יש להסתפק בדבר, ורצוי שיעלה הגדול עמו ויברך הברכות יחד עמו בקול רם.

יב. עצות מעשיות לקיום הבר-מצוה לנער חלוש

1. לגשת לשיחה עם ההורים ברגש רב ובזהירות יתר ולהשתדל להסביר על המיוחדות של המקרה בתבונה ובמקצועיות.
  2. רצוי להקליט לנער תקופה ארוכה לפני הטקס את כל אשר עליו לקרא או לדקלם.
  3. להכין את הנער ע"י קלטות וידאו על טכסי בר-מצוה דומים ותפילות ואוירת הנחת התפילין.
  4. להכין את הנער בטכסים מכינים במקום המיועד לטכס.
  5. לבצע תחקור על עיקרי היסוד והאמונה ע"י חונך המלווה את הנער ביומיום.
  6. לנסות לדלות מהנער את מיטב כוחותיו ולעודדו להפיק מעצמו את הכוחות העצומים החבויים בו.
  7. את ההכנה המעשית לעשות עם חונך מיוחד עם הנער ופחות עם דמות סמכותית כגון רב, מורה או מחנך.
- הפסיקה של הרב תהיה לעולם באספקלריא מפוכחת ומתוך העקרון הגדול של "גדול כבוד הבריות".

יג. סכום להלכה ולמעשה

אחרי הודיע אותנו אלוקים את כל זאת ניתן לסכם בעה"ת:

1. כל נער הוא עולם בפני עצמו, יש אם כן לדון ולתחקר כל מקרה לגופו, לפי כבוד מעלתו, סגולותיו, תכונותיו ומגבלותיו, כדי שהדין יוכל לדון דין אמת לאמיתו ולנחות לעומק הדין לאשורו.

2. מצינו בפוסקים הבדלים מהותיים בין פתי לבין שוטה.
3. מי שאינו מבין את עיקרי האמונה הבסיסיים הינו פטור מכל מצוות התורה.
4. מי שאינו יודע לדבר כלל או שאינו יודע להשיב על שאלות פשוטות, על הן הן ועל לאו לאו, אף הוא פטור מכל המצוות. וגם הפתאים ביותר מצווים אנו להפרישם מאיסור כגון להרבות בהוצאות להאכילם כשר.
5. חלוש הדעת היודע להשיב על שאלות פשוטות בגדר "מסברו ליה ומסבר" (מסבירים לו ומביו) מחוייב בכל המצוות שהוא מבין.
6. יש לדון את השוטה על פי מצבו באותה שעה בשלוש בדיקות או יותר ואילו לפתי נסתפק בבדיקה אחת (לפי הצורך).
7. לעניין עדות, יש לענות על שאלות מורכבות הדורשות אבחנה ושיקול דעת, והכל לפי ראות עיני הדיין.
8. מרן הראש"ל הרה"ג בקשי דורון המליץ להעלות את הנער לתורה ביום חול עם אדם אחר אם מימדיו קטנים או שקריאתו אינה ברורה די הצורך.
9. בשבת ניתן להעלות אותו בקריאה רגילה, במקרים מעט מורכבים ניתן להעלותו בתור "מוסיף" או שהחזן יחזור על הקריאה אם אינה די ברורה.
10. אם החזן קורא בתורה ניתן, לעני"ד, להעלותו ללא כל מגבלה, לא בחול ולא בשבת, והוא יברך.